

Нада Половина
Институт за педагошка
истраживања
Београд

Маја Жегарац
Градски центар за социјални рад
Београд

UDK: 314.554.
Оригиналан научни рад
Примљен: 21. 11. 2005.

РАЗВОД БРАКА У КОНТЕКСТУ ДРУШТВЕНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Циљ овог рада¹ је сагледавање како се општи проблеми друштва у кризи транзиције исказују у домену развода бака. Рад се састоји из два дела. У првом делу је дата анализа демографских образаца који указују на утицаје друштвених промена на домен партнерског функционисања тј. развода брака. У другом делу рада презентовани су резултати истраживања на узорку 32 пара у процесу развода, с циљем да се сагледа какве су манифестација проблематике развода брака у светлу утицаја протеклих кризних година на функционисање партнера и њихових породица? Налази истраживања су вишеструки. На нивоу функционисања брачних партнера у процесу развода учинци друштвене кризе и транзиционих процеса препознају се у слици «тежких развода» тј. развода са високим нивоом кумулације комуникацијских, емоционалних и сепарационих проблема. Налази истраживања сугеришу да одлагање развода у периодима друштвених криза одражава: (а) усредсређеност на адаптационе захтеве која умањује доживљај дисфункционалности брачног односа; (б) (не)доступност ефективне мреже подршке; (ц) стављање у други план полом одређених разлика у доживљавању партнерских односа и проживљавању стресова породичног живота.

Кључне речи: развод брака, партнерска релација, транзиција, криза, процес, породица.

Увод

Опште је познато да је развод брака веома сложен психо-социјални и егзистенцијални феномен који обухвата различите нивое индивидуалног и партнерског функционисања, рефлектујући се на породицу као целину. Развод започиње кризом партнерског односа, а завршава се престанком тог односа, као и престанком постојања система нуклеарне породице. Када говоримо о разводу брака, подразумевамо прекид заједнице живљења законски венчаних партнера. Ово званично одређење самог појма, уједно је и најопштије, а иза њега се крије веома сложен процес који се одвија у бројним етапама и захвата више нивоа раздвајања заједничког функционисања и пара и поро-

¹ Напомена: Чланак представља резултат сарадње са Градским центром за социјални рад, и резултат рада на пројекту 1429 чију реализацију финансира Министарство за науку и заштиту животне средине Републике Србије (2002-2005)

дице као целине. Кључне етапе у процеса развода обухватају: појачавање неодлучности и сумње у одрживост партнерског односа, дистанцирање, физичко раздвајање које најчешће (али не и нужно) значи и раздвајање домаћинства, привидна помирења, предразводне фантазије (о могућем помирењу), доношење одлуке о разводу, враћање неодлучности, развод (Everett & Valgu, 1991: 513). Сам развод се одвија на неколико нивоа функционисања и законске регулације, а то су: емоционални развод (почиње с осећањем неповезаности и незадовољства), улазак у процедуру законског развода, економски развод (решавање стамбених питања, материјалних давања), ко-родитељски развод (повера деце и аранжман живљења са децом), друштвени развод тј. раздвајања и прекиди односа у оквиру заједничке социјалне мреже (Bohannan, по Kaslow, 1981: 668).

Чињеница да се њихова криза дешава у периоду друштвене транзиције за парове у разводу може имати бројна значења, пре свега, у оквиру сиромашења и смањених могућности решавања материјалних проблема које ситуација развода носи (раздвајање домаћинства и раст трошкова живота за оба партнера – посебно оног коме су поверена деца). Транзиција од социјалистичког модела имовинско-правне заштите породице у разводу ка још недовољно конституисаном и сировом моделу приватно-власничког функционисања оставила је многе жене и мушкарце у разводу без икаквих стамбених решења, што ствара врло сложене ситуације везане за поверу деце.

Део проблематике коју ствара ситуација развода у транзицијом захваћеном контексту живљења, настојали смо истражити у оквиру два међусобно повезана истраживања: једног које ову проблематику осветљава из перспективе пара у разводу, и другог које ову проблематику осветљава из угла стручних радника тимова за развод Градског центра за социјални рад Београда. У овом раду представимо резултате првог истраживања.² Но, пре приказа истраживања даћемо кратку анализу релевантних демографских података.

Анализа демографских образаца

У раду смо користили два извора статистичких података који нас информшу о два нивоа исказивања проблема развода брака: први извор су подаци Завода за статистику Србије и Црне Горе, други су Годишњи извештаји Градског центра за социјални рад Београда. Основна замисао у презентовању ових статистичких података је да се добије слика о проблематици развода брака из перспективе општих показатеља и перспективе конкретних реалних догађања која обележавају процес развода.

Прва група анализираних података односи се на укупни простор СРЈ и обухвата период од 1984. до 2004. године.³ Опредељење за назначени времен-

---

² Резултате другог истраживања представимо у другом раду.

³ Статистички годишњак СЦГ 2004.

ски распон руковођено је правилом да се почетне манифестације кризе (1991) могу сагледати тек уочавањем разлика у односу на претходни ниво функционисања, што се види у табели 1. Као што из табеле можемо уочити, почетак посматраног периода 1984/1985. године карактерише нагли скок стопа развода, потом, до 1990. године стопе остају стабилно високе, а затим наступа драматичан пад у 1991. години који се наставља и у 1992. години (први „талас“ кризе). У периоду 1992-95. стопе развода су стабилно ниске, да би од 1995-99. лагано расле. У 1999. бележи се поновни пад (други „талас“ кризе), а од 2000. на даље значајан пораст стопа развода.

Табела бр. 1: Опште стопе диворцијалитета на простору СРЈ за период 1984-2001

година	разведени бракови на 1000 закључених	година	разведени бракови на 1000 закључених
1984	151,09	1993	119,17
1985	175,18	1994	117,13
1986	161,83	1995	131,99
1987	173,58	1996	139,21
1988	176,91	1997	141,40
1989	175,44	1998	143,63
1990	165,32	1999	134,29
1991	143,39	2000	146,10
1992	112,27	2001	152,59

Подаци у табели су део табеларног пресека који смо издвојили из Демографске статистике 2001 (Стр.65)

Уочена правилност, на коју упућује литература (Ahrons,1994; Бобић, 2004; Милић, 2002), да стопе развода расту у периодима друштвене стабилности, а опадају у периодима друштвених криза, препознатљива је у представљеним подацима.

У погледу временских интервала ова табела није разрађена као табела стопа развода за простор СРЈ (табела 1), но ипак указује на нешто другачију динамику промена у стопама развода. Наиме, на простору Србије констатује се драматичнији пад стопа развода у интервалу 1985-1999. година (за готово 57 индексних поена) него на простору СРЈ (за 41 индексни поен), и већи пораст стопа развода у интервалу 1999-2001 (за 25 индексних поена) него на простору СРЈ (19 индексних поена). Већ поменуто становиште о стратегији конзервирања и опадања стопа развода у периоду друштвених криза и пораста опште неизвесности и овде је препознатљиво. Када је реч о простору Србије, подаци одсликавају и дубину кризе и ефекат доживљаја контраста наглог изласка из кризе те компензационог пораста догађаја који су претходно били одлагани (Милић, 2002).

Када је реч о простору Србије⁴, од веома високе стопе развода у 1985. години, бележи се значајан пад све до 2000. године када поново почиње брзи раст стопа развода који се у 2002. години приближава стопи из 1985 (табела бр. 2).

Табела 2 : Стопе укупног диворцијалитета за простор Србије у периоду 1985-2002. година

година	стопа укупног диворцијалитета
1985	164,2
1995	116,1
1999	108,4
2000	129,2
2001	133,1
2002	161,3

Стопе развода за подручје Београда (презентоване у табели бр. 3) сматрамо значајним, не само стога што у њему живи 21% укупног становништва Србије, већ и стога што је реч о стопама развода у контексту живљења у великом граду, где се процеси друштвене транзиције видљивије преклапају са паралелним процесима друштвен модернизације.

Табела бр. 3: Специфичне стопе развода за подручје Београда за период 1989-2003. године⁵

година	број разведених бракова на 100 склопљених бракова (спец.стопа)
1989	34,4
1995	15,8
1997	15,0
1999	18,2
2000	20,0
2001	17,9
2002	27,0
2003	18,6

Из табеле уочавамо да су стопе развода у Београду веома високе, а образац динамике промена стопа сличнији је динамици стопа развода за простор СРЈ него за простор Србије. Наиме, и на простору Београда констатује се нагли пад стопа у периоду 1989–1995, потом дискретни раст од 1997. до 1999/2000, са

⁴ Статистички годишњак Србије 2004 (нису укључени подаци за Косово и Метохију)

⁵ Подаци из годишњих извештаја Градског центра за социјални рад Београда (извештаји из 2002, 2003 и 2004. године).

значајнијим скоком у 2002. години. Када је реч о проблематици развода брака на подручју Београда још једну групу података сматрамо посебно занимљивим и значајним. То су подаци о деци из бракова у разводу као корисницима услуга у ГЦСР за период од 2002-2004. године, приказани у табели 4.

Табела бр.4. Подаци о корисницима услуга ГЦСР из категорије деце и омладине из породица са поремећеним односима за период 2002-2004.године

деца и омладина	2002.	2003.	2004.	индекс 2003/02	индекс 2004/03
из венчаних бракова	5114	4877	4844	95.4	99.3
из ванбрачних заједница	2080	1643	1423	79,0	86,6
Укупно	7194	6520	6267	90,6	96,1

Подаци у табели указују на континуиран пораст удела деце из венчаних бракова (71% у 2002. години, 75% у 2003. и 77% 2004. године) у односу на децу из ванбрачних заједница⁶, као корисника услуга ГЦСР-а. Тумачења ове разлике могу бити бројна, али за тему овог рада најрелевантније је оно које упућује на тежину породичне атмосфере и ситуације и „одрађивање“ незавршених емоционалних процеса и тензија преко деце.

Заокружујући овај део рада можемо рећи да је, на нивоу статистичких показатеља, теза о одразу друштвених криза на брачно/партнерско функционисање документована. Каква се слика добија када са општег пређемо на појединачни/индивидуални план? То је питање на које смо тражили одговоре истраживањем о коме извештавамо.

Истраживање

Проблем истраживања. Пар у разводу је пар у озбиљној, често дуготрајној кризи чији исходи, посматрани у равни доживљавања и психосоцијалног функционисања појединца, могу бити различити у зависности од мотивације за развод, нивоа сопствене зрелости и оформљености личног идентитета, те начина приступања самој ситуацији. Како је развод брака процес пре него издвојен животни догађај, процес који укључује емоционалне, мотивационе, социјалне, економске и правне сегменте који су међусобно испреплетени и једни на друге повратно делују, јасно је да је окончање и заокружење овог процеса често веома захтевно и исцрпљујуће. Процес развода готово неизбе-

⁶ У регулативи социјалне заштите термин “ванбрачна заједница” одређује се као контекст који обезбеђује регулацију родитељских права и обавеза за ванбрачно рођену децу. У оквиру оваквих одређења израз «заједница» не спецификује да ли је постоји или је постојала кохабитација партнера, или нека друга врста заједништва живљења родитеља ванбрачне деце.

жно отвара границе породице према ширем систему, било у смислу прописане законске процедуре која укључује надлежне институције (у случајевима када пар има малолетну децу), и/или у смислу регрутовања саветодавних институција и шире породичне и пријатељске мреже у циљу савладавања стресова које ситуација развода носи. Шта се дешава када се исцрпљујући процес развода одиграва у исцрпљујућем контексту живљења? То је истраживачко питање и тема којом се бавимо у овом истраживању. Овакав начин проблемског постављања теме у складу је са запажањима практичара да су последњих година разводи постали „све тежи“ у смислу интензивирања проблема на свим нивоима процеса развода (од емоционалних до практичних), а посебно у сегменту регулације поверавања и виђања деце. Наше истраживање је експлоративног карактера. Фокусирајући се на текући живот породице током самог процеса развода, наше истраживање прати савремене истраживачке трендове у овом домену (Everett & Valgu, 1991).

Узорак и процедура примене инструмента мерења. Истраживање је реализовано у периоду април-јун 2004. године у Градском центру за социјални рад Београда (у даљем тексту ГЦСР), који повезује рад 16 општинских центара за социјални рад. Почетни узорак чинило је 50 парова, тј. 100 испитаника који су се у назначеном периоду обраћали центрима за стручну помоћ (било по захтеву суда, било самоиницијативно), а финални узорак за обраду података чине 32 пара у разводу (64 клијената). Због непотпуности и/или наглашено негативистичног одговарања на питања, 1/3 упитника је морала бити одбачена. Овај податак можемо сматрати првим истраживачким налазом који указује на неспремност клијената у разводу да на овај начин (упитнички, у писаној форми) саопштавају личне проблеме, али и о отпору (неприхватању, неповерењу) према институцији у којој су се нашли и у оквиру које је истраживање реализовано. У овом контексту поставља се питање како квалификовати природу узорка на коме је обављено мерење? Неоспорно је да је узорак пригодно формиран, али и то да има елементе репрезентативности у смислу неселективности и типичности ситуације рада с овом групом корисника услуга у ГЦСР.

Инструмент мерења је конструисан за потребе истраживања, упитничког је типа и усмерен на процену актуелног брачно-породичног функционисања. Упитник је заснован на самопроценама, а брачни партнери су га попуњавали одвојено. Поред општих података, упитник садржи и 15 питања која се односе на актуелно доживљавање и функционисање у партнерству, те на елементе породичне атмосфере. Конкретно, питања се односе на: општу процену актуелне животне ситуације, присутна оптерећења и тешкоће, општу породичну климу и квалитет комуникације међу партнерима, ефекат ситуације развода на лично доживљавање и функционисање, мрежу подршке и потребне промене да би се ситуација нормализовала. На постављена питања понуђене су алтернативе одговора, а сходно типу питања испитаници су мо-

гли да бирају једну или више (рангираних) алтернатива одговора, или да на сваку алтернативу одговоре са да или не.

Метод обраде података обухвата процентуална исказивања резултата у смислу заступљености изабраних категорија одговора и/или процентуалне заступљености рангова изабраних одговора.

Резултати истраживања

Општа обележја узорка. Као што је поменуто, у истраживању су учествовала 32 брачна пара, тј. 32 мушкарца просечне старости 39 година, и 32 жене просечне старости 34 године. У погледу образовања и код жена (53,1%) и код мушкараца (43,8%) најзаступљенији је средњи ниво образовања. У погледу броја деце најзаступљеније су породице са једним дететом (56%), потом са двоје (37,5%), а са троје деце је свега 6,4% породица. Наш узорак карактерише висок проценат стално запослених, како мушкараца (78%) тако и жена (75%). Када су у питању месечна примања, од сваког испитаника је тражен податак о својим и о партнеровим примањима, тако да су за сваког испитаника добијене по две процене: једна коју даје он сам, и друга коју даје партнер. Подаци о месечним примањима дати су у табели 5. Први налаз на који указују подаци у табели је да наш узорак, у целини гледано, не спада у егзистенцијално угрожену групу, када се њихова примања пореде са просеком примања за Београд за наведени временски период (16.650 динара).⁷

Табела бр. 5. Месечна примања – самопроцена и процена партнера

Месечна примања	МУШКАРАЦ		ЖЕНА	
	самопроцена	процена партнера	самопроцена	процена партнера
без одговора	12,5 %	50,0 %	15,6 %	50,0 %
испод 5000	3,1 %	/	3,1 %	3,1 %
од 5000 до 10000	9,4 %	6,3 %	15,6 %	6,3 %
од 10000 до 15000	12,5 %	15,6 %	34,4 %	18,8 %
од 15000 до 20000	21,9 %	18,8 %	9,4 %	6,3 %
од 20000 до 30000	28,1 %	6,3 %	15,6 %	6,3 %
преко 30000	9,4 %	3,1 %	3,1 %	6,3 %
нема примања	3,1 %	/	3,1 %	3,1 %
Тотал	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Међутим, подаци у табели показују да ова констатација више важи за мушки него за женски део узорка (примања око или изнад просека има 60% мушкараца и 28% жена). Други закључак на који подаци у табели указују је

⁷ Подаци Завода за информатику и статистику – Градска управа града Београда, просечна примања за период јануар – јун 2004. године.

да је код $\frac{1}{2}$ партнера комуникација око питања везаних за новац проблематична (50% жена и 50% мушкараца не знају податке о примањима партнера). Табела такође указује на то да су самореферентне процене и процене партнера усклађеније за жене него за мушкарце, што значи да су приходи жене на отворенији начин присутни у породичном функционисању него приходи мушкараца.

Специфична обележја узорка. Највећи број парова је у браку који траје до десет година (62,5%). Више брачних раздвајања пре актуелне кризе имало је 15,6% парова, први пут раздвојених у оквиру актуелне кризе је 50%, а оних који се нису раздвајали уопште, па ни током кризе, је 34,4%. У нашем узорку жене су три пута чешће него мушкарци подносиле захтев за развод брака. О аранжману функционисања током бракоразводне кризе на особени начин говоре подаци о саставу домаћинства приказани у табели 6.

Табел бр. 6. Актуелни састав домаћинства за мушкарце и жене

<i>састав домаћинства</i>	жене (%)	мушкарци (%)
С брачним другом и децом	28,4	28,4
С брачним другом, децом и родитељима	9,4	9,4
С децом	12,5	6,3
С децом и родитељима	9,4	3,1
С децом, родитељима и члановима шире породице	15,6	3,1
самци	6,3	21,9
С родитељима	9,4	18,8
С члановима шире породице	0,0	3,1
без одговора	0,0	6,3
тотал	100,0	100,0

Подаци у табели показују да близу $\frac{1}{3}$ парова током бракоразводне кризе живи у заједничком домаћинству са децом, а близу $\frac{1}{10}$ живи у проширеном домаћинству с родитељима једног од партнера. Код оних који су током процеса развода већ раздвојени, жене (37,5%) три пута чешће него мушкарци (12,5%) живе с децом у различитим саставима домаћинства – само у 12,5% случајева живе саме са децом, а у 25% случајева са децом и са родитељима. Током кризе развода, мушкарци (21%) готово четири пута чешће него жене (6,3) живе као самци, а дупло чешће (18,8%) од жена (9,4%) живе сами код родитеља.

Но, без обзира на аранжман живљења мали број жена (21,9%) и мушкараца (18,8%) живи у власничко/сувласничком стамбеном простору, а већина је у стану члана домаћинства, тј. родитеља (жене у 56,3% случајева, мушкарци у 62,5% случајева).

Функционисање и доживљавање партнера током развода. Мушкарци и жене различито процењују актуелну животну ситуацију током развода, што је приказано у табели 7.

Табела бр.7. Процена актуелне животне ситуације испитаника

Процена актуелне животне ситуације	Жене (%)	Мушкарци (%)
веома лоша	15.6	18.8
лоша/подношљива	21.9	9.4
и добра и лоша	25.0	50.0
добра/прихватљива	21.9	18.8
веома добра	15.6	3.1
Тотал	100.0	100.0

Као што подаци у табели показују, општа процена актуелне животне ситуације код жена је диференциранија (готово равномерно распоређивање по свим категоријама одговора), и оне ситуацију оцењују нешто повољније од мушкараца чији одговори се у 50% случајева групишу око категорије одговора која указује на недовољну одређеност према ситуацији.

Процењујући природу оптерећења у актуелној ситуацији, и жене и мушкарци, у истом проценту (65,5%) у први план стављају оптерећење бригом за децу, негирајући или дајући умањени значај другим врстама оптерећења (емоционалним, материјалним, неразумевању средине). Овај налаз можемо тумачити на два начина: као одраз реалне забринутости с обзиром да развод доноси промену ситуације за децу и мења динамику односа са децом за оба родитеља, али и као социјално пожељно одговарање у оквиру институције која даје и процену о повери деце једном или другом родитељу. Иако највећи број мушкараца (65%) и знатан број жене (47%) негира оптерећеност личним емоцијама, други и трећи ранг овој врсти тешкоћа даје 37,6% жена и 25% мушкараца.

Одговори на питање о најприсутнијим тешкоћама током задњих годину дана приказани су у следећој табели:

Табела бр. 8: Најприсутније тешкоће током задњих годину дана – проценти «да» одговора.

најприсутније тешкоће	жене	мушкарци
стална напетост у породици	75%	56,3%
савладавање дневних послова и обавеза	25%	31,3%
сукоби, свађе, немогућност договора	59%	71,9%
недостатак новца и пратећи проблеми	37,5%	34,4%
мало заједничког времена и активност	62,5%	43,8%
утицај шире породице	37,5%	18,8%

Као што можемо видети, жене највише истичу сталну напетост у породици (75%), мало заједничког времена и заједничких активности (62,5%), као и сукобе, свађе и немогућност договарања (59%). Исте категорије одговора, али другачије рангиране, присутне су и код мушкараца који највише истичу сукобе, свађе и немогућност договора (71,9%), као и сталну напетост у породици (56,3%) те мало заједничког времена и активности (43,8%).

Брачни партнери у нашем узорку изразито неповољно квалификују породичну атмосферу и квалитет међусобне комуникације што се може видети у табели 9.

Табела бр. 9: Обележја породичне атмосфере – проценти «да» одговора.

елементи породичне атмосфере	жене	мушкарци
напетост, сукоби, свађе	71,9%	75%
несрећност, нерасположење, туга	81,3%	50%
умртвљена, хладна	71,9%	62,5%
коректна	28,2%	31,2%

И жене и мушкарци истичу високо присуство напетости, сукоба и свађа, те хладне и умртвљене атмосфере, али жене (81,3%) више него мушкарци (50%) истичу и емотивне аспекте атмосфере типа несрећности, нерасположења и туге. Ови подаци указују на елементе емотивног развода и губитак осећајне повезаности међу партнерима, али и на познату разлику међу половима у погледу односа према емоцијама и њиховом испољавању.

У проценама квалитета комуникације у браку у задњих годину дана, мушкарци су знатно неодређенији (41% бира одговор „комуникација је променљива – час конфликтна, час коректна“) од жена које су јасније у својим проценама и чији се одговори скоро равномерно распоређују у оквиру пет понуђених категорија одговора.⁸

Када је реч о почетку сукоба и неспоразума у браку, и одговори жена (60%) и одговори мушкараца (46,9%) указују на прву и другу годину брака као критични период развоја брачно-партнерског односа. Други, по опсегу знатно шири критични период, и по мишљењу жена (28,1%) и по мишљењу мушкараца (18,8%), је период између 5. и 10. године брака.

О томе да је недостатак комуникације претходио актуализовању кризе говори налаз истраживања који показује да партнери нису сагласни у виђењу тема о којима су могли и оних о којима нису могли разговарати. Оба партнера су истакла да нема довољно разговора о емотивним проблемима (75% жена, 53% мушкараца), и о сексуалним питањима (69% жена, 56% мушкараца). По процени оба партнера, разговор је био могућ о обављању и распоре-

⁸ Понуђене су следеће категорије одговора за квалитет комуникације у браку у задњих годину дана: коректна, променљива – час конфликтна час коректна, стална борба и непријатељство, повлачење и ћутање, растуће непријатељство.

ђивању практичних активности, на шта указује готово 60% мушкараца и 47% жена. Процене партнера се разликују када је у питању могућност разговора о важним животним питањима (жене дају одговор «не» у 63% случаја, а мушкарци одговор «да» у 56% случајева) и о новцу и буџету (жене дају одговор «не» у 50% случајева, а мушкарци одговор «да» у 59,4% случајева).

Резултати процене сопствених осећања и осећања партнера у актуелној ситуацији приказани су у табели 10.

Табела бр. 10: Процена сопствених и осећања партнера у актуелној ситуацији

Осећања	жена		мушкарац	
	Према партнеру	Партнера према себи	Према партнеру	Партнера према себи
без одговора	0.0%	6.3%	0.0%	3.1%
презир	12.5%	18.8%	0.0%	9.4%
мрзњу	3.1%	15.6%	0.0%	15.6%
сазаљење	12.5%	0.0%	6.3%	6.3%
пријатељство	9.4%	6.3%	12.5%	3.1%
љубав	18.8%	3.1%	21.9%	9.4%
равнодушност	28.1%	37.5%	43.8%	34.4%
несто друго	15.6%	12.5%	15.6%	18.8%
Тотал	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Резултати добијени у овом сегменту истраживања показују да је емотивни развод завршен код нешто више од 1/3 испитаног узорка (превладава обострана равнодушност), а да је код осталог дела узорка у току. Као што из табеле запажамо, процене мушкараца и жена су добрим делом усклађене. Наиме, категорија одговора «равнодушност» има први ранг у све четири колоне и нешто је израженија код мушкараца него код жена, и када је реч о сопственим осећањима према партнеру и када је реч о партнеровим осећањима према себи. Одговори једног дела испитаника одражавају емоционалне недоумице препознатљиве у присуству две опречне групе емоција: љубави и пријатељства с једне стране (део жена и мушкараца још увек има ова осећања према партнеру, али верује да партнер не гаји иста осећања према њему), и презира и мржње с друге стране (пре свега када је реч о процени партнерових осећања према себи).

Када су у питању ефекти ситуације развода на физичко здравље, психичко стање и расположење те доживљавање и понашање у родитељству, према ближњима и према раду, жене и мушкарци су дали другачије „профиле“ одговора. Ефекат ситуације на физичко здравље је као негативни ефекат присутнији код жена (31,3%) него код мушкараца (12,5%), а као позитивни ефекат изједначен је код мушкараца (18,8%) и жена (18,8%). Када су у питању мушкарци, најизраженији је негативни ефекат на психичко стање и доживља-

вање (43% испитаника издваја овакав одговор), а веома позитиван на доживљавање и понашање у родитељству (43%). Код жена је, као што је поменуто, најизраженији негативни ефекат ситуације на физичко здравље, а најпозитивнији на понашање према ближњима (31,3%).

Жене и мушкарци се, током процеса развода, понашају различито када је у питању разговор о тешкоћама и тражење подршке. Заступљеност одговора на питање о овом аспекту ситуације развода приказани су у табели 11.

Табела бр.11: Мрежа подршке и комуницирања о проблемима током развода

С ким разговара, од кога добија подршку	разговара		доија подршку	
	жена	мушкарац	жена	мушкарац
ни са ким/ ни од кога	9.4%	34.4%	3.1 %	12.5 %
са (од) родитељима	25.0%	6.3%	25.0 %	3.1%
са (од) мајком	28.1%	9.4%	25.0 %	3.1 %
са (од) сестром/братом	12.5%	6.3 %	9,4%	0.0%
са даљим сродницима / пријатељима	18.8%	21.9%	9.4 %	37,5%
са професионалцима	6.3%	15.6 %	6.3 %	6.3 %
несто друго/ без одговора	0.0%	6.3 %	12,5%	18.8 %
деце	/	/	6,3%	12.5 %
Супруг-а	/	/	3.1%	6,3%
Тотал	100.0%	100.0 %	100.0%	100.0%

Подаци сугеришу да жене током кризе много више него мушкарци разговарају о својим проблемима с особама које су им значајне, највише с члановима породице порекла (родитељи), а потом са даљим сродницима или пријатељима. Мрежу подршке за жену највише чини мајка (25%) и сестра/брат (25%). Више од 1/3 мушкараца (34,4%) током развода не разговара о својим проблемима са другима, а када то чине онда је то најчешће с даљим сродницима или пријатељима (21,9%), од којих добијају и највећу подршку. Дакле, током процеса развода жене се више усмеравају на развијање мреже подршке међу сродницима, а мушкарци у оквиру пријатељских односа. Чини се да оваква природа умрежавања, као и поменуте различитости у погледу ефеката ситуације развода на жене и мушкарце, има карактер припреме, те да је код жена у функцији очекиваног повећања постразводних животних оптерећења везаних за преузимање бриге и одговорности у оквиру свакодневног функционисања са децом, док је код мушкараца у функцији очекиваног губитка заједничког живота са децом и враћања на самачки животни стил.

У погледу процене шта им је потребно да би се актуелна ситуација нормализовала и мушкарци (њих 41%) и жене (њих 31%) истичу потребу да разумеју узроке и начине настанка ове брачне кризе, а потом помоћ да оства-

ре комуникацију са партнером око виђања деце и дечјих тешкоћа (28% жена и 19% мушкараца). И жене и мушкарци од стручних служби очекују, пре свега, помоћ у решавању практичних проблема (31% жена и 28% мушкараца) и усмеравање у одлукама (28% жена и 28% мушкараца). Подаци указују на занимљив несклад између потреба (разумевање, комуникација) и очекивања/захтева од стручних служби (тражење инструменталне помоћи, тј. решавања проблема, одлучивања). Овај несклад можемо тумачити из различитих углова: из угла потребе за «вођењем» кроз кризу, из угла законске обавезаности према институцијски регулисаној процедури за парове с децом, али и из угла развијених навика високих очекивања од ширег система у погледу решавању важних животних питања.

Закључна разматрања

Изложени демографски показатељи наговештавају да развод постаје све присутнији феномен и у нашем друштву. Анализа демографских образаца везаних за стопе развода на подручју СРЈ, Србије (без Косова и Метохије) и Београда, за период од 1985. до 2005. године, документује тезу о одразу друштвених криза на брачно/партнерско функционисање. Представљени подаци су у складу са познатим правилностима (Милић, 2002) које говоре о томе да динамика стопа развода прати периоде продубљивања друштвене кризе (смањење стопа развода) и периоде смањења/изласка из кризе и очекиваног опоравка друштва (повећање стопа развода). Поред овог оквира тумачења добијене налазе можемо посматрати и тумачити и кроз оквир који фокусира проблематику функционисања модерних и развијених друштава чији је заједнички именован, како истиче Готман (Gottman, 1994), анализирајући многе теорије о разлозима пораста стопа развода, слабљење друштвених чинилаца који подржавају опстанак бракова. Када ситуацију на нашим просторима размотримо из ове шире перспективе, тешко је претпоставити јачање друштвених чинилаца који подржавају опстанак бракова у животној реалности коју обележава »закаснела и неуспешна транзиција» (Трипковић, 2004: 205). Дакле, реално је очекивати да ће стопе развода бракова наставити да расту на подлози нешто другачијих процеса него у претходном периоду.

Када са општег плана и јавне сфере проблема пређемо на индивидуални план и домен приватности, учинци друштвене кризе и транзиционих процеса препознају се на индиректан начин, пре свега у слици «тешких развода», тј. развода са високим нивоом кумулације комуникацијских, емоционалних и сепарационих проблема и наслућеног «рата» у борби за поверу деце. Елементи емоционалног, правног, социјалног развода су на делу, и они се исказују и појединачно и кроз тежину породичне атмосфере. Оно што недостаје, бар у нашем узорку, јесу елементи економског развода. Чини се да економ-

ског развода нема јер пар и није ништа стекао да би имао шта да дели⁹ (најчешће живе у стану члана домаћинства, имају сталне приходе који, за већину гравитирају ка просеку, буџети су одвојени), али је одржавајући ниво функционисања на пристојном минимуму створио оквир у коме је развод доступна алтернатива. Тако се тежиште кризе одржава и фокусира на деци као једином заједничком «добру».

Резултати истраживања показују да се и на нашем узорку паралелно одвијају две групе процеса карактеристичне за такозвано структурално распаривање (Everett & Valgy, 1991). Пре свега то је процес напуштање улоге партнера у оквиру још увек функционишућег породичног система, и истовремено ванпартнерско умрежавање са актуелним и потенцијалним изворима подршке што је карактеристичније за жене него за мушкарце. Овај налаз је функционално и стратешки логичан с обзиром на чињеницу да деца најчешће по разводу живе са мајком, чиме се број њених улога и обавеза значајно повећава те је обнављање релационих спона, пре свега са породицом порекла, уједно и припремно обезбеђивање потребне помоћи и подршке.

Процеси комуникације представљају виталан фактор брачно-породичног функционисања, а у одговорима парова у нашем узорку управо је овај сегмент најугроженији. Један од показатеља ових тешкоћа је и мали број заједничких тема о којима партнери током бракоразводне кризе могу да разговарају и тиме створе могућност за превазилажење разлика и боље функционисање. По мишљењу оба партнера, једина тема која није представљала проблем у комуникацији је тема о организационо-практичном функционисању. Овај налаз је супротан налазу сличног истраживања из 1995. године (Половина-Главонић и сар., 1995), где су управо тешкоће комуницирања о организационо-практичним питањима представљале проблем и код експерименталне групе (парови у брачној кризи) и код контролне групе (парови који нису у кризи). У светлу ове разлике можемо предпоставити да је дугогодишња усредсређеност партнера на савладавање тешкоћа у неповољним срединским условима допринела развијању оних аспеката комуникације који обезбеђују организацију практичног функционисања, и да је управо овај аспект функционисања умањивао доживљај брачне дисфункционалности. Овакво тумачење је у складу са налазима истраживања (Lussier и сар., 1997) који говоре о томе да развијање на задатак оријентисаних стратегија превладавања тешкоћа умањује тежину негативне осећајне повезаности партнера. Поменути налази сугеришу да одлагање развода у периодима друштвених криза одражава истовремено деловање три групе чинилаца, а то су: усредсређеност на адаптационе захтеве што умањује доживљај дисфункционалности брачног односа, немогућност обезбеђивања доступне и функционалне мреже подршке и помоћи (пре свега ближњих који су и сами суочени са захтевима адаптације), и

---

⁹ Супротно овом запажању искуства практичара говоре да се разводи богатих појединаца, када је реч о економском сегменту развода, одвијају у сасвим другачијем оквиру.

стављање у други план полом одређених разлика у доживљавању партнерских односа и проживљавању стресова породичног живота.

Када су у питању полом одређене разлике налази истраживања сугеришу постојање «њеног и његовог развода». Овај израз (феномен) је познат у стручној литератури и користи се да искаже налазе бројних истраживања по којима жена и мушкарац који се разводе живе у различитим световима (Hetherington & Tyson, 1992). Наиме, реч је о различитости животних искустава са којима се мушкарци и жене сусрећу током и после развода, као и о различитим стилевима превладавања проблема, конфликта и стресова породичног живота због чега је, до одређеног степена, искуство развода за жену другачије него за мушкарца. Резултати нашег истраживања указују на то да жене чешће него мушкарци иницирају правни поступак развода, да имају диференцираније и јасније процене брачне ситуације (комуникације, атмосфере, проблема) и емоционално отвореније реагују на тешкоће, више разговарају о својим проблемима са значајним особама (чланови породице порекла и пријатељи) и на тај начин траже, па и примају више подршке. Током процеса развода њихова ситуација се креће у егзистенцијално неповољнијем правцу (мањи приходи, висока зависност од мреже подршке, појачавање бриге за децу), али је оне, у целини гледано, оцењују повољнијом од мушкараца. Жене саопштавају да се укупне околности највише одражавају на њихово физичко здравље. Мушкарци су више неодређени у односу на развод и на процену актуелне животне ситуације и комуникацијских тешкоћа, мање разговарају о проблемима с другима, углавном се не ослањају на породицу порекла и не траже подршку. Они кроз процес развода пролазе с материјално повољнијом ситуацијом, укупне околности се у негативном смислу највише одражавају на њихово психичко здравље, а у позитивном смислу на њихово доживљавање и понашање у родитељству. Чини се да особеност искуства мушкараца у процесу развода чини повећавање свесности о губитку заједничког живота с децом, па и делимичном губитку ситуационе, осећајне и животне повезаности с децом. Овакве претпоставке су у складу са истраживањима и праксом рада с разведеним или очевима у разводу (Lamb, 2000; Greif, 2001).

Потребно је на крају истаћи да су резултати нашег истраживања, делом, ограничени условима (место, ситуациони контекст) и особеном мотивацијом која проистиче из природе самог проблема. Ипак, сматрамо их подстицајним за развијање нових претпоставки и креирање нових истраживања овог домена људског искуства. У том смислу, посебан изазов за будућа истраживања видимо у детаљнијем разрађивању значења одговора наших испитаника који наглашавају «оптерећење бригом за децу», тј. истраживање каква се значења «бриге за децу» конструишу у свету жене, а каква у свету мушкараца током и непосредно после развода брака.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ahrons, Constance (1994), *The Good Divorce*, HarperPerrenial
- Бобић, Мирјана (2004), „Трансформација брака – стратегије конзервирања и одлагања промена“. у: *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*, 375–402, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду
- Everett, Craig & Valgy, Sandra (1991), „Treating divorce in family-therapy practice“, у: *Handbook of family therapy*, Vol 2., 508-524, Brunner/Mazel, New York
- Gottman, John (1994), *Why marriages succeed or fail*, Simon & Scbuster, New-York, London, Toronto
- Greif, Geoffrey (2001), „Whena divorces father does not visit“. у: *Clinical and educational interventions with fathers*, 67-91, The Haworth clinical practice press, New York-London-Oxford,
- Hetherington, Mavis & Tryon, Adeline (1992), „His and her divorces“, у: *The evolving therapist*, 131-139, Guilford press, New York
- Kaslow, Florens, (1981), „Divorce and divorce therapy“. у: *Handbook of famiily therapy*, 662-699, Vol.1., Brunner/Mazel, New York
- Lamb, Michael (2000), „The history of research on father involvement: an overview“, у: *Fatherhood: Research, Interventions and Policies*, 23-43. The Haworth Press, Inc. New York-London-Oxford,
- Lussier, Y., Sabourin, S. & Turgeon, C. (1997), Coping Strategies as moderators of the relationship between attachment and marital adjustment, /Abstrakt/ *Journal of social and Personal Relationships*, Vol. 14, Iss. 6, 777-791
- Милић, Анђелка (2002), Добитници и губитници у процесу транзиције из угла породичне свакодневице (1991-2001). у *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*“, 251- 281, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду
- Половина-Главонић, Нада; Ђурић, Драгана и сар.(1995), „Породична криза и партнерски односи“, *Енграми*, Вол 17, Но. 3-4, 123-128
- Трипковић, Гордана (2004). „Породица у транзицији“, *Социолошки преглед*, vol. 38, no.1-2, стр. 205- 218.
- Извештај Градског центра за социјални рад за 2002, стр. 26,27 и 28.
- Демографска стаатистика 2001, Завод за статистику СЦГ, Београд
- Статистички годишњак СЦГ 2004., Завод за статистику СЦГ, Београд
- Статистички годишњак Србије 2004., Завод за статистику СЦГ, Београд

Nada Polovina
Institute for Pedagogical
Research
Belgrade
Maja Žegarac
Center for Social Aid
Belgrade

S u m m a r y

MARRIAGE DIVORCE IN THE CONTEXT OF SOCIAL TRANSITION

Aim of the article is to present review how general social problems of social transition are reflecting withing the problem of marriage divorce. This is realized in two parts. In the first part authors are giving a demographic pattern which points out the effects of social changes on partner relations and of divorce. In second part of article survey results are exposed, as being obtained on the sample of 32 couples in the divorce process, with the aim to scrutinize how problems of divorce during the past years of crisis are influential on partners and their families. Survey findings are manifold. Effects of social crisis on the partner relations could be recognized in the picture of “heavy” divorces, i. e. divorces with heavy emotional and communicative problems. Further, findings suggest that postponing of divorce reflect: (a) concentration on adaptive conditions and thus diminishing of disfunctionality perception as for inner marriage relations of the partners; (b) lacking in effective network of support; (c) diminishing of gender differences of partners in reception of partner relations and bearing of everyday family problems.

Key words: divorce, marriage, partner relation, transition, crisis, process, family.